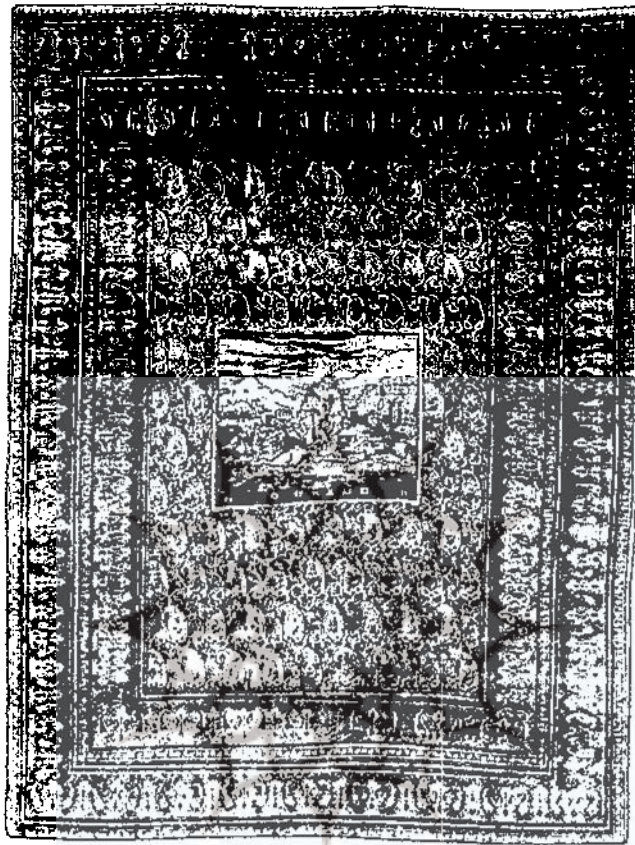

نقش و نگارهای قالی بیرجند

● بهروز وجدانی

عضو هیات علمی پژوهشکده مردم‌شناسی

کیفی فرش‌ها موردنظر نیست.

روستای درخش واقع در ۶۰ کیلومتری شمال شرقی بیرجند از گذشته تاکنون به بافتن فرش‌های زیبا و مرغوب در سراسر ایران شهرت داشته و نفیس‌ترین فرش‌های موزه فرش و مجموعه فرش‌های آستان قدس رضوی در این روستا بافته شده است. فرش‌های درخش دارای ترنجی بزرگ، زیبا و برجسته است که با ظرافت و دقت بسیار زیاد در متن ساده فرش که به رنگ قرمز لاک‌ی و نخودی طراحی شده، جلوه زیادی به این فرش‌ها داده است.

در موزه فرش تهران نیز تعدادی فرش با طرح محرمات وجود دارد که در روستای درخش بافته شده و از لحاظ مرغوبیت و زیبایی منحصر به فرد است. در میان فرش‌های نفیس کاخ گلستان نیز سه قطعه قالیچه که در این روستا بافته شده دیده می‌شود که مشخصات کامل آنها در کتاب «قالی ایران» نوشته سیاوش آزادی ارائه شده است.

سایکس نیز در کتاب «هشت سال در ایران» درباره کیفیت فرش‌های درخش می‌نویسد: «در ناحیه درخش در حدود ۴۵۰ دستگاه قالی دایر است و متأسفانه

به مشهد فرستاده و از آنجا به اسلامبول، مصر و وین حمل می‌کنند. قیمت یک فرد قالی ممتاز ۱۴×۱۱ متری با بافت قاین در حدود بیست پوند است.»

در بین مجموعه فرش‌های کاخ گلستان یک قطعه قالیچه زیبا و نفیس وجود دارد که حدود ۳۰۰ سال قبل در قاین بافته شده است. سیاوش آزادی در کتاب «قالی ایران» درباره این فرش می‌نویسد: «اندازه این قالیچه ۲/۸۲×۱/۵۸ متر است. در متن سرمه‌ای فرش یک نقش تکراری به صورت متقارن بافته شده و چهار پرده سفید یک لوزی را تشکیل داده‌اند. در وسط هر لوزی یک گل بزرگ نقش گردیده که با شاخه‌هایی به شیوه اسلیمی، شکوفه‌ها و برگ‌ها احاطه گردیده‌اند.»

وجود این فرش و نظایر آن که از لحاظ نقش، رنگ، مرغوبیت و زیبایی در حد بسیار ممتازی ارزیابی شده‌اند نشانگر این حقیقت است که در گذشته در منطقه قاینات این هنر در اوج خود بوده است در صورتی که فرش‌های کنونی این ناحیه در سطح نازلی قرار دارند و به هیچ وجه با فرش‌های قدیمی قابل مقایسه نیستند. از آنجا که این مقاله به توصیف طرح‌ها و نقش‌های قالی جنوب خراسان اختصاص دارد. بررسی عوامل سقوط و انحطاط

بیرجند یکی از نقاط عمده و قدیمی قالی‌بافی ایران است. از مناطق معروف قالی‌بافی این شهر کویری که در جنوب خراسان واقع شده می‌توان از: روستاهای درخش، مود، گسک، نوزاد، سربیشه، بهلگرد، نوغاب، دستگرد، هندوالان و بیشتر روستاهای منطقه قائنات نام برد. سابقه قالی‌بافی این منطقه آن طور که از کتاب جغرافی دانان قدیم مانند مقدسی و ابن حوقل برمی‌آید به هزار سال قبل و شاید بیشتر برسد. ابواسحاق ابراهیم اصطخری نیز در کتاب معروف مسالک و ممالک به رواج کرباس و پلاس و سایر بافته‌ها اشاراتی دارد. شهرستان قاین نیز که تا چندی قبل جزو یکی از بخش‌های شهرستان بیرجند به‌شمار می‌آمد نیز یکی از مناطق قدیمی قالی‌بافی جنوب خراسان است. قالی‌های این منطقه با قدمت دویست ساله زینت‌بخش آستان قدس رضوی، موزه‌ها و نزد مجموعه‌داران فرش است.

سرپرسی سایکس که حدود ۱۰۰ سال قبل از قاینات دیدن کرده در کتاب «هشت سال در ایران» درباره قالی‌های قاینات می‌نویسد:

«نقش قالی‌های قاین اکثر گل و بته است که در کرمان نیز مرسوم است. تجار قالی معمولاً کالای خود را

رنگ‌های جوهری جای رنگ‌های نیاتی را گرفته و می‌گویند اگرچه در قیمت چندان تفاوت ندارد ولی تهیه رنگ جوهری سهل تر و خالی از زحمت است. البته یکی دو نفر از استادان معروف قالی باف هنوز رنگ‌های نیاتی را به کار می‌برند. ایل پهلوری نیز که در زیر کوه و درخش سکونت دارند یک قسم قالی نظیر قالیچه‌های ترکمنی می‌بافند که آنها نیز خالی از تعریف نیست.

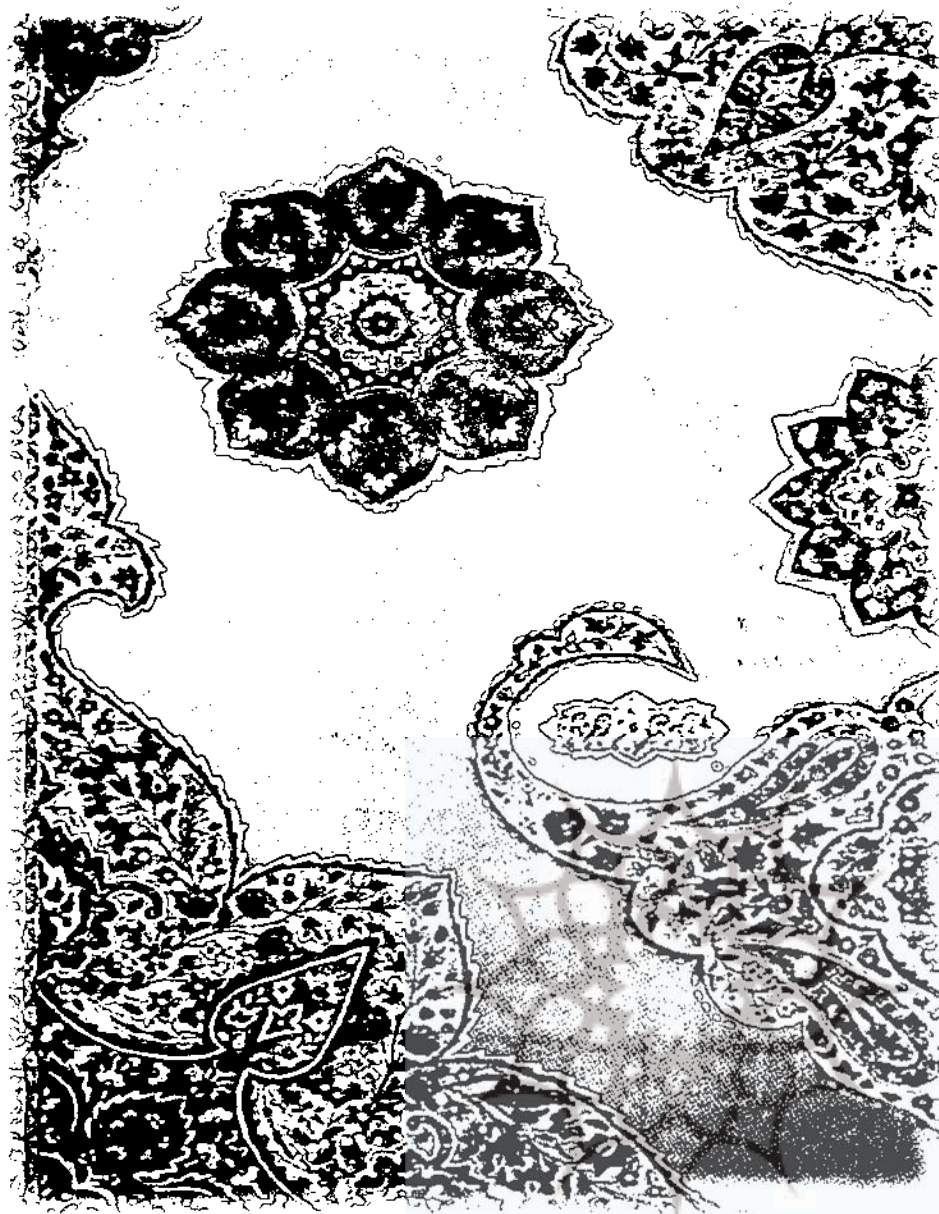
قالی‌های بافته شده در کارگاه‌های شهر بیرجند در بین سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۱۳ شمسی در اوج شهرت خود بوده و از لحاظ زیبایی ترنج، نقوش زمینه، ظرافت و رنگامیزی در تمام بازارهای اروپایی به ویژه در آلمان غربی از اعتبار و شهرت زیادی برخوردار بوده است. در میان فرش‌های کاخ گلستان یک قطعه فرش نفیس در اندازه ۱۰/۸۰×۵/۴۲ متر دیده می‌شود که تار و پود از نخ پنبه و پرزهای آن از پشم است. این فرش در سال ۱۲۶۵ قمری در بیرجند بافته شده و شعر زیر روی آن بافته شده است:

به سعی چاکر شاهنشاهی امیر قهستان
تمام شود که شود فرش در اطاق گلستان
طرح این فرش «بته جقه» به شیوه متداول در جنوب خراسان است. در متن بسیار تیره فرش چند ردیف بته بزرگ بافته شده که سر آنها در هر ردیف به یک سو متوجه شده‌اند. بته بین دو بته پایین و بالای خود قرار دارد. بته‌های بزرگ اصلی توسط دو بته کوچک در میان گرفته شده‌اند و بین بته‌ها درخت‌های شکوفه، زیبایی و جلوه زیادی به فرش داده است.

پس از جنگ جهانی دوم متأسفانه فرش‌های بیرجند به سیر نزولی خود از نظر طرح و نقش، رنگامیزی و مرغوبیت ادامه داده و اعتبار جهانی خود را از دست دادند تا اینکه با تأسیس «شرکت شرق» مجدداً احیاء شدند. این شرکت علاوه بر کارگاه‌های شهری در روستاهای مود و بهلگرد مبادرت به برپایی دارهای قالی کرد و قالی‌هایی که از لحاظ دوام، زیبایی و رنگامیزی در حد بالایی قرار داشتند تولید و به بازارهای سراسر جهان عرضه کرد.

یکی از معتبرترین و قدیمی‌ترین مناطق قالی‌بافی شهرستان بیرجند روستای «مود» می‌باشد که فرش‌های آن از لحاظ طرح، زیبایی ترنج و دوام از شهرت و اعتبار زیادی برخوردار است. قدمت قالی‌بافی در این روستا به قبل از دوره صفویه می‌رسد. نقشه «زبعی سعدی» مود که در حال حاضر در بیشتر روستاها بافته می‌شوند برای اولین بار توسط یکی از قالی‌باغان ماهر و باذوق این روستا طراحی شده و به نام او شهرت پیدا کرده است. رنگامیزی قالی‌های مود بسیار زیبا، هم‌آهنگ و سرشار از لطافت و زیبایی است.

چند قطعه فرش لچک ترنج از این روستا در موزه فرش تهران وجود دارد که در زمره زیباترین و نفیس‌ترین و مرغوب‌ترین فرش‌های این موزه است. طراحان قالی جنوب خراسان در حفظ و اشاعه نمادهای ایرانی تلاش فراوان کردند، به طور مثال ماه و خورشید به عنوان برجسته‌ترین عناصر خیر و تاریکی و خشکی به عنوان خطرناک‌ترین عناصر شر همیشه در زندگی ایرانیان قدیم مطرح بوده‌اند، بنابراین عناصر مورد اشاره

الف: همراه با گل‌های لوزی شکل که تعداد چهار ماهی یا برگ ریز در اطراف آن بافته می‌شوند.
ب: بدون گل لوزی شکل که در قاین و گناباد رواج دارد.

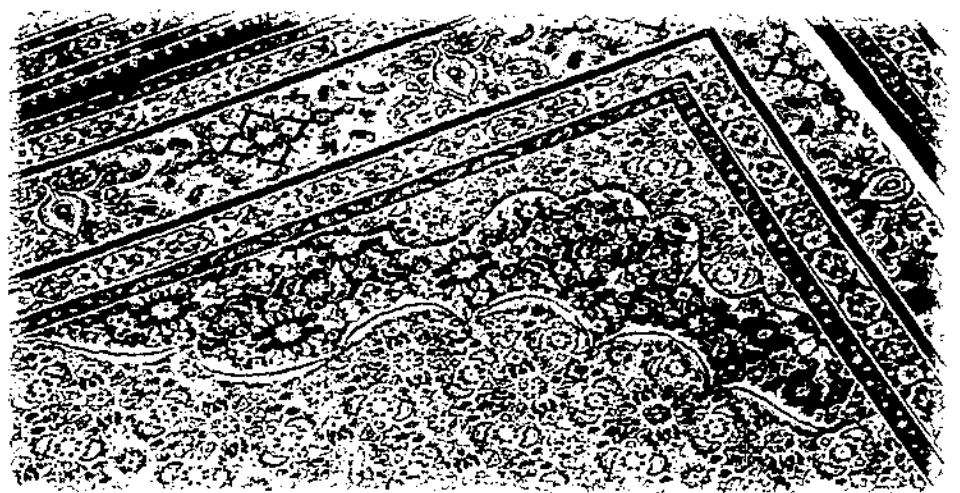
این طرح بیش از سایر طرح‌ها در جنوب خراسان متداول است و آن را به دو صورت لچک و ترنج و کف ساده (بدون لچک و ترنج) می‌بافند. البته در گذشته نوعی ریزه‌ماهی ترنج‌دار به نام «پنج‌متن» در بیرجند بافته می‌شد که در حال حاضر بافته نمی‌شود. ترنج این فرش‌ها لوزی و لچک مثلث قائم‌الزاویه است. زمینه هر یک از متن‌ها از لحاظ رنگ با یکدیگر متفاوت است و این کار برای زیبایی و رنگامیزی بیشتر به کار می‌رود. در این منطقه به این طرح، «ریزه‌ماهی خورشیدی» نیز می‌گویند. ترنج در این طرح به شکل دایره بزرگ و گاهی بیضی است و مانند خورشید شعاع‌هایی دارد که در اصطلاح محلی به آن «کله» می‌گویند. تعداد کله‌ها در اطراف ترنج ۱۶ یا ۳۲ عدد است. هر ترنج در بالا و پایین دارای «سرترنج» است که در اصطلاح محلی به آن «کشکول»، «سماور» و «کله ترنج» می‌گویند.

به اشکال مختلف روی تمام دست‌بافته‌های مردم ایران به ویژه مردم شرق ایران جلوه کرده‌اند. میزان بارتنگی در جنوب خراسان بسیار اندک است به این سبب گل، درخت، باغ، چمن، آب و حیوانات آبی و پرندگان نیز محدود و بسیار باارزش شمرده می‌شوند. هنرمندان و طراحان قالی این منطقه با ذوق و مهارت خاصی این مواهب الهی را روی فرش بافته و به زندگی مردم داخل کرده‌اند. نظر به اهمیت گل و درخت، معمولاً حصار و چهارچوب‌هایی در اطراف نقش‌های گل و گیاه طراحی شده و حاشیه فرش‌ها نیز اهمیت زیادی پیدا کرده است. زمینه بیشتر فرش‌های جنوب خراسان لاکی است و آن را می‌توان یکی دیگر از ویژگی‌های فرش‌های این منطقه دانست. البته فرش‌های «ریزه‌ماهی» دارای زمینه کرم می‌باشند.

عمده‌ترین و رایج‌ترین طرح‌های قالی جنوب خراسان به شرح زیر می‌باشند:

۱- طرح ریزه‌ماهی

این طرح که در سایر مناطق قالی‌بافی ایران به نام‌های «ماهی» و «ماهی درهم» شهرت دارد به دوصورت زیر در این منطقه بافته می‌شوند:

۲- طرح بته

در تمام مناطق قالی بافی ایران طرح بته در اشکال و اندازه‌های متفاوت بافته می‌شوند. طرح‌های بته فاقد لچک و ترنج بوده و در قالی‌های شهرستان بیرجند معمولاً همراه با یک ردیف نقوش ریز کاج در کناره فرش همراه است که در دیگر نقاط ایران مرسوم نیست. به طرح بته در این شهرستان «مرغی» و به بته کوچکی که از بته بزرگ بیرون آمده «جوجه» می‌گویند. مرغوب‌ترین و زیبا ترین فرش‌های طرح بته بیرجند در گذشته در روستای درخش بافته می‌شده که نمونه‌های آن که یکی بیش از ۲۵۰ سال قبل بافته شده و نمونه دیگر آن مربوط به ۱۵۰ سال قبل است در کاخ گلستان وجود دارد و سرشته‌ها در این فرش زیبا در هر ردیف به یک سو متمایل است.

۳- طرح ربعی سعدی

یکی از طرح‌های اصیل و زیبای شهرستان بیرجند طرح «ربعی سعدی» است. این طرح به سبب داشتن لچک ترنج ظریف و زیبا شهرت و محبوبیت زیادی دارد. ترنج این فرش‌ها به شکل خورشید است با شعاع‌هایی که به آن «کله» می‌گویند. تعداد کله در این طرح ۱۶ یا ۲۲ است که با «کله‌ها» در طرح ریزه‌ماهی فرق اساسی دارد. در حال حاضر بهترین فرش‌های ربعی سعدی در روستای مود که زادگاه طراح آن است بافته می‌شود. رنگ زمینه فرش معمولاً لاکه و قرمز روشن است. نقوش گل، برگ و خطوط و طرح‌های افشان، اسلیمی و شاه‌عباسی در زمینه فرش ربعی سعدی سبب زیبایی فرش می‌شوند.

۴- نقش کله اسبی

این طرح به سبب زیبایی و اصالت نقوش‌ها مورد توجه شرکت سهامی فرش منطقه قرار گرفته و در کارگاه‌های تحت پوشش این شرکت بافته می‌شود. زمینه فرش به رنگ کرم، خاکی و شکلاتی روشن طراحی و بافته می‌شود. سرتاسر متن و حاشیه فرش را نقوش‌های گل، برگ و طرح‌های اسلیمی ماری، افشان و شاه‌عباسی پر می‌کنند. در لچک این فرش‌ها علاوه بر نقوش‌های فوق دو اژدها که پشت به یکدیگر کرده‌اند دیده می‌شود. مار در آیین میترا که از ادیان ایران باستان است نماد زمین و خاک شمرده می‌شود. وجود اژدها در قسمت لچک نشانگر این است که طراح، این قسمت از

جمله منطقه قاینات بافته می‌شود. آن طور که «سیسیل ادواردز» در کتاب «قالی ایران» آورده این طرح در پنجاه سال قبل در این منطقه رواج نداشته است. نقوش‌های گل و درخت به صورت اشکال لوزی شکل، سراسر زمینه فرش را پر می‌کنند. فرش‌های بافته شده با طرح جوشقان در شهرستان بیرجند گاهی با لچک و ترنج و گاهی بدون آن بافته می‌شوند.

۹- طرح افشان

در طرح افشان انواع نقوش‌های گل، برگ، شاخه درختان، خطوط اسلیمی، پرندگان و حیوانات به شکل منظم ولی جدا از هم در سراسر زمینه فرش پراکنده شده‌اند این طرح فاقد لچک و ترنج است و در سراسر ایران رواج دارد. گونه‌های مشخص طرح افشان عبارتند از: افشان اسلیمی، افشان شاخه پیچ، افشان حیوان‌دار، افشان بندی، افشان شکسته و افشان شاه‌عباسی. نوع ویژه این طرح که در شهرستان بیرجند بافته می‌شود «هفت رنگ» نام دارد. تمام نقوش‌های این فرش از هفت رنگ تشکیل شده است.

۱۰- طرح اسلیمی

اساس این طرح معمولاً شامل شاخه‌های خمیده درخت می‌باشد. گونه‌های معروف و شاخص طرح اسلیمی عبارتند از:

اسلیمی دهن اژدری، اسلیمی شکسته، اسلیمی بندی، اسلیمی لچک ترنج و اسلیمی مارپیچ یا ماری. این طرح احتیاج به نقشه و مهارت در بافندگی دارد و بدون نظارت دائمی استادکاران ماهر بافتن آن بسیار مشکل است. طرح اسلیمی در حال حاضر در جنوب خراسان کمتر مرسوم است.

۱۱- طرح لچک و ترنج

یکی از طرح‌های رایج در سراسر ایران و جنوب خراسان طرح‌های متفاوت «لچک و ترنج» است. نقش مرکزی این طرح را «ترنج» و نقوش‌های چهارگوشه داخل متن را «لچک» می‌گویند که معمولاً به اندازه $\frac{1}{3}$ ترنج است. قالی‌های ترنج‌دار بیرجند که پیش از جنگ جهانی دوم بافته شده‌اند از لحاظ ظرافت، زیبایی و رنگامیزی شهرت و اعتبار زیادی در داخل و خارج از کشور داشتند. نمونه‌های زیبا و نفیس این طرح که در روستاهای درخش و مود بیرجند بافته شده‌اند در مجموعه آستان قدس رضوی و موزه فرش تهران و مجموعه‌های معروف خارج از کشور دیده می‌شوند.

فرش‌های لچک ترنج قدیمی روستای درخش دارای ترنج بزرگ و زیبا روی متنی لاکه رنگ می‌باشد. قالی‌بافان روستای مود نیز از دیرباز بهترین طرح‌های لچک و ترنج را به بازارهای داخل و خارج از کشور عرضه کرده‌اند. در مجموعه فرش‌های کاخ گلستان و موزه فرش تهران نیز چند قطعه فرش زیبا و بی‌نظیر با طرح لچک و ترنج وجود دارد که در روستای مود بافته شده‌اند.

در پایان یادآور می‌شود که در هیچ یک از مناطق قالی‌بافی ایران «نقش خورشید» تا این مرتبه جلوه نکرده است. به نظر می‌رسد شرایط ویژه اقلیمی و خشکی و کم‌آبی و حضور قوی خورشید در زندگی روزمره مردم باعث رواج این نقش شده باشد.

فرش را زمین حساب کرده و ترنج را خورشید و زمینه بین ترنج و لچک را آسمان که اسب‌های بالدار در آن در اطراف ترنج خورشیدی حرکت دورانی دارند. در اطراف گل میانی ترنج تعداد ۸ یا ۱۶ اسب بالدار در روی یک دایره در حرکتند.

۵- طرح خشتی

یکی دیگر از طرح‌های زیبا و دلنشین قالی شهرستان بیرجند طرح «خشتی» یا «چهار فصل» است. این طرح فاقد لچک و ترنج بوده و نقوش گل، گیاه، درخت، بته و گل‌دان گل در میان مربع‌هایی به شکل موزاییک تمام متن فرش را پر می‌کند. رنگ زمینه موزاییک‌ها نیز برای جلوه بیشتر تفاوت پیدا می‌کند. حاشیه فرش‌های خشتی دارای نقوش‌های گل، درخت، انواع پرندگان و حیوانات اهلی است که در بین گل‌ها و درختان جنگلی به سر می‌برند.

۶- طرح محرمات

بزرگان قدیم، پارچه‌های الوان خط‌دار و لباس‌هایی را که راه راه سفید و سیاه بوده محرمات می‌گفتند. این طرح اختصاص به منطقه ویژه‌ای نداشته و در سراسر ایران بافته می‌شود. در شهرستان بیرجند در گذشته این طرح رواج بیشتری داشت و در حال حاضر به ندرت بافته می‌شود. در این طرح قالی به چند نوار که از حیث رنگ و نقوش تفاوت دارند تقسیم می‌شود. طرح محرمات فاقد لچک و ترنج است. در مجموعه فرش‌های کاخ گلستان یک قطعه فرش با این طرح دیده می‌شود که حدود ۲۵۰ سال قبل در روستای درخش بافته شده است. در میان فرش‌های قدیمی موزه فرش تهران نیز چند قطعه قالیچه نفیس با طرح محرمات وجود دارد که در روستای درخش بافته شده‌اند.

۷- نقش غلط

این نقش که فاقد لچک و ترنج است در برخی از روستاهای شهرستان بیرجند بافته می‌شود. در این نقش مانند محرمات طول قالی از بالا به پایین به وسیله خطوط طنابی شکل از هم جدا شده‌اند. در بین طناب‌ها نقوش‌های گل به صورت درهم و غیرمنظم بافته می‌شوند.

۸- طرح جوشقان

این طرح که به ناحیه جوشقان از توابع اصفهان نسبت داده شده است در بیشتر مراکز قالی‌بافی ایران از